

**IS EEN CIRCULAIRE ECONOMIE
MOGELIJK BINNEN HET KAPITALISME
ALS SOCIAAL-ECONOMISCH SYSTEEM?**

Inge van Ditshuizen
11 november 2022

Een centrale rol voor de ethiek in de toekomst van het kapitalisme

Om de vraag te beantwoorden of er een circulaire economie mogelijk is binnen het kapitalistische systeem, verwijs ik graag naar een interessant artikel van Tim Fransen en de reactie daarop van Tom Saat, beiden recentelijk gepubliceerd in de Volkskrant.

In het artikel van Fransen spreekt hij over een gat tussen de technologische ontwikkeling ('kennis') en de wijsheid van de mens. Fransen laat in zijn voorbeeld van de uitvinding van kunstmest zien dat deze uitvinding ook tot bedreigingen en destructiviteit heeft geleid. Fransen betoogt dat er niet altijd sprake is van deze schaduwzijde. Hij stelt dat het de ethiek van de mens is, die bepaalt wat de uitkomst van een uitvinding is. Het gaat in zijn visie dus om onze *wijsheid* die bepaalt of we de technologische mogelijkheden ook daadwerkelijk goed inzetten en niet onze *kennis*.

Ik ben van mening dat deze visie ook de sleutel vormt voor het beantwoorden van de vraag of een circulaire economie mogelijk is binnen het kapitalisme. In dit essay ga ik dieper in op deze rol voor de ethiek en de voorwaarden en niveaus waarop we tot die wijsheid kunnen komen. Ik kijk er naar hoe we hiermee ons sociaal economische systeem van het kapitalisme kunnen doorontwikkelen in de richting van een circulaire economie. We zien dat kennis uit het verleden de basis is voor experimenten voor de toekomst. De transitie in het kapitalisme naar een circulaire economie toe, gaat naar mijn idee via de weg van begrenzing en ethiek.

In een reactie op het artikel van Fransen geeft Tom Saat aan dat we bij technologische doorontwikkelingen moeten kijken naar wat de mens hierbij beweegt. We moeten goed kijken wat de leef- en beleefwijze van de mens is. Saat ziet de ontwikkelingen in de landbouw ontstaan vanuit de zelfverwerkelijking van de mens. Hij trekt een parallel met de kunsten. Volgens Saat speelt technologie bij een kunstwerk ook een rol, maar het verklaart het kunstwerk niet. In die culturele dimensie ligt de sleutel voor de transitie.

Ook Saat ziet dus het belang van onze ethiek en waarden om slim om te gaan met verworven kennis. Een circulaire economie is naar mijn idee mogelijk, mits we de ethiek een belangrijke plaats geven. Het succes volgt namelijk door de inzet van de ethiek en dus niet door de technologische innovaties. We kunnen dus zeggen dat de ethiek van de mens de toekomst van het kapitalisme bepaalt. Hoe dit kan, ga ik in dit essay bespreken.

De circulaire economie uitgelegd met het donut model

In een circulaire economie voorzien we mensen van hun materiele en sociale behoeften, wat we op een duurzame en economische verantwoorde manier doen. Dit alles in harmonie van de draagkracht van de aarde. Een economisch model dat hier een goed beeld van geeft is het Donut Model van de Britse econoom Kate Raworth met enerzijds de menselijke behoeften, anderzijds de grenzen van onze planeet. In dit model zien we 2 cirkels in elkaar, die samen het bekende donutbroodje laten zien. De binnenste cirkel is de ondergrens van dat wat we nog menswaardig bestaan kunnen noemen. De buitenste cirkel

weerspiegelt het maximale dat we kunnen consumeren en produceren. Tussen deze twee grenzen bevindt zich de ideale plek.

Model: Donuteconomie, Kate Raworth

De voorwaarden voor de transitie naar een circulaire economie

Technologische innovaties én een wijziging van onze morele grondhouding

Op voorwaarde van de inzet van onze moraal, zie ik mogelijkheden voor het bestaan van een circulaire economie binnen het huidige kapitalistische systeem. Allereerst hebben we, zoals gezegd, technologische aanpassingen nodig om duurzamer te produceren en te consumeren. Tegelijkertijd hebben we ook een wijziging van onze morele grondhouding nodig. Dit hebben we nodig om onze culturele waarden over ons productie- en consumptiegedrag te herwaarderen. Wanneer we aan beide voorwaarden voldoen, dan kan een circulaire economie wel degelijk geïntegreerd worden in het huidige kapitalistische systeem. Zonder de ethiek, zullen we echter geen succesvolle circulaire economie bereiken. Dit zien we ook in het artikel van Fransen, die aangeeft dat kunstmest een product is van het innoverende kapitalisme, maar wat zonder begrenzing destructief blijkt te zijn.

Technologische aanpassingen zullen zeker niet de grootste belemmerende factor zijn voor een circulaire economie. Hiervoor wordt inmiddels voldoende geëxperimenteerd. De grotere uitdaging, die ook echt bij de gehele maatschappij ligt, is de 2^e voorwaarde: het wijzigen van onze morele en culturele grondhouding. Dit vraagt een grote uitdaging voor iedere individuele mens. Het is nodig om onze morele grondhouding ten aanzien van consumentisme of massametabolisme aan te passen. Laten we die culturele dimensie voor ons handelen kritisch bevragen, zoals ook Saat dit bespreekbaar maakt. Onze cultuur en ook ons huidige economische model van winstmaximalisatie is geen vaststaand gegeven, maar een intersubjectiviteit. Er is altijd reden om een stapje terug te doen, een helicopterview te creëren en ons handelen kritisch te bevragen. Op deze manier ontstaat er ruimte voor het sturen op niet alleen financiële doelstellingen maar ook op het houden van focus op sociale en ecologische belangen.

In de Troonrede van Koning Willem-Alexander van dit jaar, spreekt ook hij de noodzaak uit tot een andere economie voor Nederland. Koning Willem-Alexander benadrukt dat de huidige manier van leven stuit op economische, sociale en ecologische grenzen. We hebben volgens hem binnen Nederland een andere economie nodig en een andere omgang met ruimte en natuur. Hij had hieraan toe kunnen voegen dat we via de inmiddels opgedane kennis over circulaire oplossingen nu aanbeland zijn bij de volgende fase: de fase om onszelf en onze maatschappij te bevragen: kan dit nog wel, hoe we met onze huidige visie op het kapitalisme omgaan?

Wanneer we afstand nemen en ons handelen kritisch bevragen, kunnen we dus afstand nemen van de tot voor kort nog vaststaande elementen in de cultuur. Dit geldt dan niet alleen voor de intersubjectiviteiten als de economie, maar kan ook gaan over de zwarte-piet-traditie, ongelimiteerd grondstoffengebruik of tot het eten van vlees. In dit essay leg ik uit op welke manieren we dat kunnen doen en waarom dit noodzakelijk is. Want wanneer je niet vaak geconfronteerd wordt met de noodzaak om jezelf te bevragen en je huidige patronen tegen het licht te houden, verandert er niets. We zullen onszelf moeten uitdagen onze moraal vaker aan te spreken. Net zoals Fransen dit in zijn artikel ook bespreekt: het is de ethiek die de toekomst van de kennis bepaalt. De vraag of een circulaire economie mogelijk is binnen het kapitalisme, kan met 'ja' beantwoord worden, maar dan wel onder de voorwaarde die Fransen noemt: we hebben wijsheid nodig en niet alleen kennis.

Ik bespreek hieronder 3 niveaus waarop je de patronen kunt bevragen; op individueel niveau, op maatschappelijk niveau en op overheidsniveau. Op elk niveau geef ik enkele mogelijkheden ons handelen te bekijken. Allereerst wil ik kort ingaan op de mogelijkheden die het kapitalisme ons biedt.

De mogelijkheden van ons kapitalistisch systeem

Op dit moment hebben we een kapitalistisch model in nagenoeg alle landen van de wereld. Ik ben overtuigd dat er binnen dit systeem mogelijkheden zijn om een circulaire economie op te zetten.

Het is niet gezegd dat dit makkelijk is. Wanneer we goed kijken naar de rol van de overheid bij de actuele energiecrisis, zien we dat we vooral nog de fossiele brandstoffeneconomie blijven steunen. Terwijl dit zo'n mooi moment was geweest om onszelf te bevragen: Kan dit nog wel? Waarom laten we nu niet alle Nederlandse huishoudens switchen naar zonnepanelen? Ik geloof dat ook de plichtethiek van Kant hier een rol speelt en dat we dit collectief kunnen bewerkstelligen. Ik kom hier verder in dit essay op terug.

Wat heeft het kapitalisme ons gebracht?

In ons verdelingssysteem van het kapitalisme is privé-eigendom leidend. Het kapitalisme is in de wereld al eeuwen het leidende systeem. Belangrijke uitdragers van het kapitalisme in het verleden waren Adam Smith en John Keynes. Adam Smith (1723-1790) geloofde dat een kapitalistisch systeem met een zo vrij mogelijke markt de grootste individuele vrijheid zou opleveren. Keynes (1883-1946) was, zo'n 150 jaar later, eveneens een groot voorstander van het kapitalistische, vrijemarktdenken. Tegelijkertijd zag hij het als de plicht van de overheid om te reageren op conjunctuurontwikkelingen, door bijvoorbeeld anticyclisch te begroten. Deze rol kan de overheid pakken, zegt Keynes, omdat zij als intersubjectiviteit rationeel kan handelen. Keynes is van mening dat het individu dit slechts zeer beperkt kan. Keynes gelooft dus niet in het kritisch bevragen van jezelf op individueel niveau. Dit hebben we toch echt wel nodig wanneer we tot een morele economie willen overgaan.

De afgelopen 200 tot 300 jaar heeft de wereld grote vooruitgang gekend. In *The Great Escape* van Angus Deaton schetst Deaton een genuanceerde ontwikkeling van welvaart en welzijn van de mensen in de verschillende werelddelen. Hij brengt in zijn boek in kaart hoe we in algemene zin een stijging hebben gezien van het inkomen, een stijging van de levensverwachting, een daling van kindersterfte en een stijging van sanitaire en medische voorzieningen. Tegelijkertijd laat hij zien dat de verschillen in inkomens en vermogen in de laatste periode, alleen maar groter zijn geworden en dat deze verschillen naar verwachting alleen nog maar verder zullen toenemen. Ditzelfde beeld beaamt overigens ook de Franse econoom Thomas Piketty in zijn boek *Kapitaal van de 21^e eeuw*. Ook stelt Deaton dat de wereldwijde huidige ongelijkheid juist ook in grote mate *dankzij* het succes van de moderne economische groei ontstaan is.

Onze patronen bevragen op minimaal 3 niveaus

Om te kijken of we een transitie in het huidige kapitalisme kunnen maken naar circulaire economie, zullen we onze huidige patronen moeten bevragen. Het is het begrenzen en bevragen van onszelf, dat de transitie naar een circulaire economie succesvol maakt. Fransen stel in zijn artikel ook dat de ethiek de toekomst van een uitvinding ('de kennis') bepaalt. Om die ethiek een rol te laten spelen, moeten we ons op 3 manieren bevragen.

Bevragen op individueel niveau

Ik zie een grote verantwoordelijkheid voor elk individu. Ik geloof, net zoals Scruton dit betoogt in *Groene Filosofie*, dat wanneer een overheid prikkels weghaalt bij de bevolking, dit leidt tot ongeïnteresseerdheid. Het gevoel om als mens zelf verantwoordelijk te zijn, wordt weggenomen wanneer de overheid alles wil oplossen, aldus Scruton. Wanneer je het gevoel creëert dat mensen zelf verantwoordelijk zijn en de kosten van gebruik (en bijvoorbeeld ook vervuiling) zelf moeten dragen, dan creëer je het gevoel van goed rentmeesterschap.

De filosoof Nietzsche geeft aan dat kennis een resultaat is uit het verleden. Deze kennis vormt tegelijkertijd ook de basis voor onze oriëntatie op de toekomst. Het innemen van een morele grondhouding geeft inzicht of en hoe die kennis in de toekomst gebruikt kan worden. Benodigde kennis die ontbreekt, zal door experimenten verkregen moeten worden en dat vraagt inzicht en wijsheid. Dit is de wijsheid waaraan Fransen in zijn artikel verwijst bij het voorbeeld van de uitvinding van de kunstmest; kunstmest blijkt zonder begrenzing destructief.

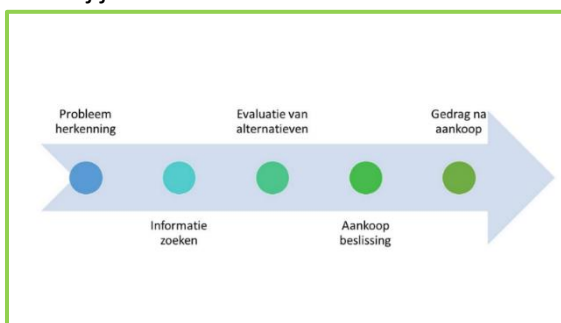
We zullen onszelf kritisch moeten bevragen, zodat we los kunnen komen van onze patronen. Laten we onszelf afvragen waar we vandaan komen (genealogie). Laten we nadenken of het wel kan hoe we nu met ondernemerschap en klimaatbewustzijn omgaan (bepalen morele grondhouding). Laten we onszelf de vraag stellen of we het kapitalisme kunnen behouden voor de toekomst (oriëntatie op de toekomst). Kunnen we binnen dit kapitalisme nieuwe werkwijzen verzinnen (experimenteren)? En kunnen we vervolgens transformeren naar een kapitalistisch systeem waarbinnen circulariteit een onderdeel is (transformatie)? Deze cyclus van vragen noemde Nietzsche De Genealogie van de Moraal.

Ik ben ervan overtuigd dat wij mensen onszelf moeten en kunnen begrenzen en dat wij in staat zijn om ons huidige kapitalistische systeem kritisch te bevragen. In de plichtenethiek van Kant betoogt Kant dat het onze plicht is om ons handelen (en consumeren) te beperken en onze ratio aan te roepen. Met het categorisch imperatief van Kant, de altijd dwingende regel, moeten wij onszelf begrenzen.

Ook Peirce geeft in zijn visie van het pragmatisme aan dat wat nu als systeem werkt, in de toekomst misschien niet meer werkt. Ook hij streeft er naar onze patronen en systemen altijd te blijven bevragen: kan dat wel, zoals we dit nu binnen het kapitalisme georganiseerd hebben? Peirce wil dat we ons open stellen, zodat er ook een ander patroon kan ontstaan.

Het complexe en ook lastige aan het geven van de verantwoordelijkheid aan alle mensen op individueel niveau, is dat iedereen op dit moment op een ander niveau in deze problematiek instapt met andere kennis en met een individuele informatiebehoefte. Binnen de marketingstrategie maken we voor het bepalen van de optimale bediening van de gebruiker of de klant vaak gebruik van het Customer Journey Model van Kotler. Dit model brengt de verschillende fasen van een klant in beeld, waarbij je erkent dat de communicatiebehoefte van de klant per fase verschillend is. Hier dienen we

rekening mee te houden wanneer we de hele maatschappij oproepen om zichzelf kritisch te bevragen. Ook al gaat dit model uit van het aankopen van een product of dienst, is dit ook te gebruiken in de communicatie rondom een transitie van een mentaal proces.

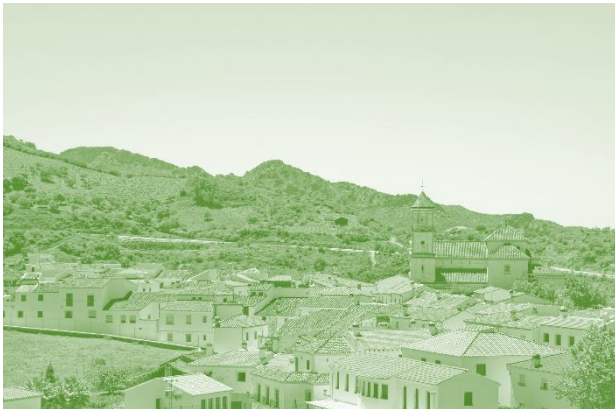
De customer journey, Kotler

Bevragen op maatschappelijk niveau

Bij de transitie naar een circulaire economie, kunnen we ons als gemeenschap afvragen of we de aarde mogen bezitten en gebruiken voor ons kapitalistisch systeem. Net zoals dit ruim 200 jaar geleden ook al werd bevestigd door de Amerikaanse indianenleider Chief Seattle.

We kunnen ons afvragen of we op dit moment de juiste maatschappelijke en sociale structuren hebben om het kapitalisme optimaal vorm te geven, rekening houdend met een goede balans voor de ecologie. In deze tijd zijn we genegen veel op nationaal of Europees niveau op te pakken. Het is de vraag of we hierbij onze verbondenheid en beïnvloedbaarheid onderling stimuleren.

Wanneer we op maatschappelijk niveau onze verbondenheid op een wat meer regionaal niveau (weliswaar ondersteund met nationale en Europese wetgeving) kunnen vergroten, zou dit

aantrekkelijk kunnen zijn voor ons circulaire bewustzijn. We pakken regionale projecten van dematerialisatie op en zullen de kracht van de 'commons' vergroten, zoals dit ook uitgebreid wordt toegelicht in *Ontgroei* van D'Alisa, Demaira en Kallis. Op regionaal niveau kun je de grondstofgrenzen vaststellen en blijven monitoren. Activiteiten ter bevordering van de circulaire gedachte zijn zichtbaar voor de gehele gemeenschap. Dit kan misschien een uitdaging zijn voor de jongere generaties,

aangezien we de afgelopen periode erg hebben gefocust op globalisering, het groots denken en het geven van prioriteit aan grootstedelijke gebieden. Ik ben geen voorstander van lokale of regionale eigen gemeenschappen met eigen regels en wetten, dat gaat wat ver en is voor mij te activistisch, maar een regionale focus kan volgens mij echt de verbondenheid en verantwoordelijkheid op circulair gebied vergroten. Daarnaast verwacht ik dat disruptieve initiatieven nodig zijn om de kloof tussen kennis en wijsheid te dichten. Ik doel dan op disruptieve ideeën als deelauto's of verder gemeenschappelijk bezit.

in het artikel van Bijlo in Trouw, gaat zij er vanuit dat Ontgroei- initiatieven juist nu in de Westerse wereld zouden kunnen aanslaan, omdat met name de rijke landen 'volgroeid' zijn. Volgens Bijlo en de onderzoeken waar ze aan refereert, zijn we onder andere in Nederland op een punt aan gekomen dat economische groei, in percentages van het bbp, niet langer het welzijn vergroot. Na 1960 groeit het welzijn al niet meer gelijk op met de welvaart. Helaas neemt in de maatschappij de druk op een stijging van welvaart nog steeds wel toe. Dit is het perfecte moment om in ons kapitalistische systeem door middel van begrenzing naar circulariteit te gaan. Onze morele grondhouding in de maatschappij bepaalt namelijk hoe we in de toekomst met onze kennis om zullen gaan en of we genoeg soms ook echt genoeg vinden.

Dat de maatschappij het lastig vindt om rigoureuze maatregelen te nemen, wordt ook door Greta Thunberg beaamt. Ze geeft aan dat veel mensen nog op zoek zijn naar een compromis voor wat betreft de beste klimaatmaatregelen, maar ze denkt niet dat we nog compromissen kunnen sluiten met natuurwetten. Thunberg vergelijkt de kantelpunten (de zgn. 'tipping points') van het klimaat met de kantelpunten uit de samenleving: Wanneer we over de kantelpunten van het klimaat gaan, dan gaat opwarming van de aarde als vanzelf en is dit niet meer te stoppen. Ook samenlevingen kennen kantelpunten. Als we sociale normen veranderen, zijn er ook sociale kantelpunten. Wanneer genoeg mensen onderkennen dat het nood is, dan kan er echte verandering komen, aldus Thunberg.

Thunberg adviseert ons allen kennis te vergaren om het ecologische probleem te begrijpen. Haar advies is om zoveel mogelijk de klimaatinstorting te bespreken met anderen.

Bevragen als overheidstaak

Naast alle hiervoor beschreven individuele, regionale en maatschappelijke initiatieven zal er ook zeer zeker een taak zijn voor de overheid. De overheid kan een rol spelen om burgers hun waarden te laten herwaarderen. De centrale overheid kan wetgevingen, subsidies en boetes invoeren om circulair gedrag en ondernemerschap aan te moedigen. Wellicht zijn er disruptieve initiatieven nodig om een circulaire economie te bereiken, zoals misschien wel het bestraffen van het gebruik van fossiele brandstoffen in de toekomst.

De overheid zal een grote rol moeten spelen om tot een nieuwe politieke ecologie te komen. Deze vorm van politiek is gericht op het ecologisch denken. In het boek *Ontgroei* ziet men politieke ecologie als de benadering die de relatie tussen de samenleving en de hulpbronnen op het land onderzoekt. In *Ontgroei* (p.80) wordt ook het oneindig gebruik van hulpbronnen gezien als een cultureel en historisch proces; onze keuzes voor consumptie zijn naast 'fysieke noodzaken' (we moeten nou eenmaal eten) ook culturele keuzes ('consumenten hoort bij onze patronen'). Deze visie grijpt weer terug naar de visie van Tom Saat in het begin van dit verhaal.

Overheden kunnen ook besluiten om naast burgers, ook het bedrijfsleven als vervuilers te laten betalen voor het gebruik van hulp- en grondstoffen en van producten. Hiermee kan een versnellingslag worden gegeven aan alle individuele (disruptieve) initiatieven.

Naast nationale regels kunnen we ook binnen ons kapitalistische systeem versnelling aan circulariteit geven door op Europees niveau ons patronen te bevragen. De New Green Deal van de Europese Unie onder leiding van de Nederlandse Frans Timmermans kan hierbij een grote rol spelen voor onder andere de energietransitie aanpak. Ook nationale en internationale rechtspraak draagt bij aan het versnellen van nieuwe wetten, omdat de huidige wetten ons en ons klimaat niet meer voldoende beschermen. Een voorbeeld hiervan is de (weliswaar nationale) uitspraak van de Hoge Raad tegen Shell over hun gedwongen reductie van uitstoot.

Ook de overheid zal de ethiek moeten hanteren om de groeiwensen te beteugelen.

Gaat het ons wel lukken om die *mindset* te wijzigen?

We zien momenteel dat ons bedrijfsleven en onze overheid nog erg veel stuurt op enkel financiële doelstellingen. Binnen de huidige uitdagingen als de energietransitie, de financiële instabiliteit door de oorlog aan de Europese grenzen en de uitdagingen binnen ons landelijke openbaarvervoer systeem, voert de circulaire gedachte bij ons allen nog niet de boventoon. We kunnen concluderen dat de balans tussen kapitalisme en circulaire economie is nog niet bereikt.

Krijgen we deze wijziging van *mindset* ook bij de centrale overheid doorgevoerd? Hierbij doel ik op de overheid, waar vaak nog begroot wordt voor rendement op de korte termijn.

In het artikel van Yvonne Hofs in de Volkskrant van 4 november 2022, zien we dat het kabinet bij de stikstofcrisis in Nederland ook na de uitspraak van de Hoge Raad verder gaat zonder rigoureuze maatregelen te nemen. Ook al ligt er een uitspraak om de CO2 uitstoot drastisch terug te dringen,

het lijkt alsof het kabinet geen impopulaire maatregelen wil nemen. Het kabinet laat uitstel zien en gaat beslissingen nog verder vooruitschuiven. We lijken, ondanks uitspraken van de Hoge Raad, door te gaan op de ingeslagen weg van jaren geleden en leggen 'sluiproutes' aan om tijd te kopen.

Zoals hierboven al eerder gemeld, geef ik de prioriteit aan het nemen van individuele verantwoordelijkheid, naast centraal opgelegde beslissingen. De vraag is dus of het daarom zo erg is wanneer de transitie naar een circulaire economie op centraal- of overheidsniveau niet lukt. Immers, als de overheid de prikkels weghaalt bij de bevolking, kan dit leiden tot ongeïnteresseerdheid bij de individuele mens. Het gevoel om als mens zelf verantwoordelijk te zijn, wordt weggenomen wanneer de overheid alles wil oplossen. Gevolg hiervan is zoals gezegd, dat we ons niet meer verantwoordelijk voelen voor de toekomst, zoals ook Scruton laat zien in *Groene Filosofie*. Volgens Scruton komt dit omdat veel mensen hun omgeving niet meer ervaren als hun thuis. Het gevoel van 'oikofolie' (het houden van ons eigen thuis) is verdwenen.

In Vliandereconomie vraagt Jack Cox zich af hoe het kan zijn dat de natuur altijd een evenwicht creëert door het samenvoegen van natuurlijke vijanden, terwijl de mensen via maatschappij en overheid de balans in een kapitalistisch systeem weten terug te brengen door het elimineren van de natuurlijke vijand. Een groot verschil tussen natuur en cultuur. Aan ons nu de taak om de 'Kan Dat Wel?'-vraag te beschouwen als hét middel voor evenwicht binnen ons kapitalisme.

We hebben hierboven gezien dat we onszelf op 3 niveaus zullen moeten bevragen en begrenzen. Dit bevragen via de ethiek is noodzakelijk om uiteindelijk de transitie te maken naar een circulaire economie. Dit sluit naadloos aan bij de artikelen van Fransen en Saat, waarin zij stellen dat het de ethiek is die bepaalt wat de toekomst is van onze uitvindingen en onze kennis.

Conclusie

De kennis van onze kapitalistische economie kan door het stellen van 'Kan dat wel?' vragen leiden tot de wijsheid die we voor een circulaire economie nodig hebben. De uitdaging is om radicaal onze patronen te bevragen. Willen we een circulaire economie verwelkomen, dan zullen we dit moeten doen. Na het bevragen van onze patronen en het aanroepen van de moraal, kunnen we transformeren naar een circulaire economie. De customer journey van deze transitie zal in verschillende fasen verlopen in de samenleving; ieder stapt op een ander niveau in. Volgens Fransen wordt de toekomst van de kennis bepaald door de ethiek. Wie neemt hierin de leiding om met wijsheid om te gaan? Welke wijsheid halen we uit disruptieve initiatieven? Worden het de overheden, of het bedrijfsleven? Zijn het de mensen individueel, of verenigd in kleine gemeenschappen? Zolang overheden niet de blik op de lange termijn hebben en het grootste deel van het bedrijfsleven financiële groei nog als belangrijkste drijfveer hanteert, lijkt het me belangrijk dat wij als individuen onszelf kritisch blijven bevragen en ons consumeren aanpassen. Laten we ook kijken naar de motivatie van Scruton, die aangeeft dat het verstandig is dat mensen op individueel niveau nu al starten. Je vraagt je misschien af of het voldoende is om dit zo te doen. Het kan lastig zijn. Maar laten we bij onszelf beginnen en het als onze plicht zien om op basis van onze moraal keuzes te maken. Zoals Saat betoogt ligt in deze culturele transitie de sleutel voor de circulaire economie.

**VERBETER
DE WERELD**

BEGIN

Loesje

Postbus 1045

6801 BA Arnhem

www.loesje.nl

Bronnen:

Wat stikstof ons leert over de moderne beschaving – en daarmee over onszelf. Tim Franssen
Volkskrant, 2 september 2022

Landbouw is een oer uiting van de mens. Dat is wat nog steeds tot uiting komt in de diepgewortelde
sympathie voor de boer. Tom Saat. Volkskrant 11 september 2022

Twijfel aan economische groei kruipt nu ook de gevestigde orde binnen. Wat is het alternatief?
Esther Bijlo, TROUW 27 september 2022 <https://www.trouw.nl/duurzaamheid-economie/twijfel-aan-economische-groei-kruipt-nu-ook-de-gevestigde-orde-binnen-wat-is-het-alternatief~b2ba5bbf/>

Troonrede, Koning Willem Alexander, 2022
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2022/09/20/troonrede-2022>

The Great Escape, health, wealth and the origins of inequality. Angus Deaton, 2013

Donuteconomie – in 7 stappen naar een economie voor de 21^e eeuw, Kate Raworth, 2017

Ontgroeï, ‘degrowth’: een vocabulaire voor een nieuw tijdperk. Giacomo D’Alisa, Federico Demaria,
Giorgos Kallis. 2015

Vlinder economie, van groei naar ontwikkeling. Jack Cox, 2019

Groene filosofie, verstandig nadenken over onze planeet, Roger Scruton, 2012.

Innoveren met Nietzsche, Onderwijsonline HAN, 2022

Plichtenethiek van Kant, Onderwijsonline HAN, 2022

Lessen in pragmatisme van Peirce, Paul van der Lecq, Onderwijsonline HAN, 2022

We worden in slaap gesust, interview Greta Thunberg, Volkskrant Magazine, 29 oktober 2022
<https://www.volkskrant.nl/mensen/we-slaapwandelen-nog-steeds-naar-de-afgrond~b0b71421/>

Het kabinet kiest nog steeds niet voor natuur. Yvonne Hofs, VOLKSKRANT, 4 november 2022
<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/het-kabinet-kiest-nog-steeds-niet-voor-de-natuur~b3f30c23/>

Principles of Marketing, Philip Kotler, uitgeverij Pearson, 2002. Model Customer Journey

Kapitaal van de 21e eeuw, Thomas Piketty, 2014.

Hoe kun je de lucht bezitten? Chief Seattle: Een Native American visie op het beheer van de aarde,
Onderwijsonline HAN, 2022